

керуючись інтересами усіх співвітчизників. Факт складення присяги народним депутатом є не лише юридичною формою легалізації його статусу, а й морально-політичним актом, який є проявом суб'єктивного ставлення парламентаря до здійснення ним відповідальних депутатських повноважень. Відмова скласти присягу має своїм наслідком втрату депутатського мандата, тобто статусу народного депутата України. Але за історію функціонування Верховної Ради такого випадку ще не було. Саме із складенням народними депутатами України присяги Конституція пов'язує момент виникнення його повноважень, із набуттям яких виникає право на реалізацію статусу народного депутата України. Втрата депутатського мандата у випадку відмови скласти присягу фактично означає свідому відмову від депутатського мандата¹.

Наявність Конституції Пилипа Орлика свідчить, що Українське державотворення і правотворення базується на концептуальних ідеях демократичного устрою держави, розвитку народовладдя, забезпечення прав і свобод особи, поділу владних повноважень між різними структурами державного механізму. Закладені в цій Конституції ідеї відіграли свою позитивну роль в історичному розвитку України, становленні її як суверенної і незалежної держави. Як будь-яка конституція, Конституція Пилипа Орлика відіграє значну роль у правосвідомості народу, його прагненні до демократії і свободи. В історії українського конституціоналізму ця Конституція займає своє важливе місце, і її значення ще недостатньо оцінене як в історичному, так і конституційно-правовому і політологічному аспектах. В історії народу, як правило, є такі політико-правові документи, які визначають шлях подальшого розвитку суспільства на демократичних засадах. До таких, безумовно, належить Конституція Пилипа Орлика.

¹ Конституція України. Науково-практичний коментар. – Харків – Київ, 2003. – С. 384.

М. Г. Окладна, кандидат історичних наук,
доцент;

М. Ш. Киян, кандидат юридичних наук,
доцент. Національна юридична академія
України імені Ярослава Мудрого

Політико-правові ідеї Конституції Пилипа Орлика і сучасна українська Конституція

Конституція будь-якої держави є її основним, найголовнішим законом. Вона закріплює регулювання відносин, що склалися в суспільстві, дає перспективи, напрямки розвитку, встановлює фундаментальні, принципові положення організації і діяльності як держави, так і взагалі суспільства, закріплює правовий статус людини і громадянина, а також принципи утворення та діяльності державної влади. Конституція містить у собі не лише форму державного ладу, організацію публічної, легітимної влади, яка робить веління обов'язковими на певній території, але й відносини держави з усіма сферами позадержавного, громадського життя. Конституція встановлює норми взаємовідносин особистості і держави, права та обов'язки сторін, гарантії та межі прав і свобод людини в даному суспільстві, правила взаємовідносин між людьми. Основний Закон виконує також важливу світоглядну, філософську функцію, і з цієї точки зору є своєрідним джерелом для появи концепцій, принципів, цілей формування особистості, що була б адекватна демократичному, правовому суспільству, виховання в душі поваги до прав та свобод людини, терпимості, відповідальності, миру та толерантності. Конституційні положення

про людину, її права і свободи як найвищу цінність є ідейною платформою правової держави, громадянського суспільства, політичного плюралізму, ринкової економіки, економічних свобод. Демократичний вибір народу України затверджено в низці статей Конституції України, прийнятій 28 червня 1996 року. Стаття 1 визначає Україну як «суверенну і незалежну, демократичну, соціальну, правову державу». Стаття 3 наголошує, що «права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави»¹.

Для утвердження свободи, забезпечення законності та усунення узурпації владою необхідно здійснювати державну владу на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу і судову гілки. При цьому кожна з цих гілок є самостійною, незалежною, такою, що забезпечує взаємне стримування, і має здійснювати свої функції шляхом особливої системи органів у специфічних правових формах.

Гарантією цих правових положень є ст. 6 Конституції України, яка зазначає: «Державна влада в Україні здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу, судову»². Саме український досвід державотворення допоміг обрати нашій державі найбільш прийнятні норми організації та діяльності. Ось чому сучасний складний і суперечливий стан демократичного розвитку країни потребує теоретичного осмислення сутності інституту поділу влади в національно-правовому контексті політичного розвитку.

Поряд з цим доцільно звернути увагу на історію розвитку української Конституції, а саме — на моменти, що передбачали поділ державної влади. Умови для успішного втілення в життя цього принципу в Україні остаточно склалися наприкінці ХХ ст. Але це не означає, що досвід минулих поколінь вітчизняної історії не містить у собі спроб вписати в законодавство відповідні положення про цей принцип.

Говорити про спроби конституційної регламентації державного ладу України можна вже з часів гетьмана Івана Мазепи та гетьмана в еміграції Пилипа Орлика. Хоча, звичайно, коріння української конституційної демократії сягають ще більш давніх

¹ Конституція України. Офіційне видання. — К.: Міністерство юстиції України, 1996. — С. 6.

² Там само. — С. 7.

часів — у часи Київської Русі, Галицько-Волинської та Литовсько-Руської держави. Слід зазначити, що організація державно-владних відносин містила передумови для створення виборних представницьких владних структур. Гетьманська держава вже характеризувалася появою актів, які мали певне конституційне значення. До них можна віднести договори з Польщею, Швецією, Туреччиною та Москвою. Домінуючою державницькою ідеєю Гетьманської України було вирвати Україну з-під влади Москви. У козацькій державі існували елементи республіканської форми правління: керівник (гетьман) обирався безпосередньо народом. Показовими правовими документами з цієї позиції є «Пакти й конституції законів та вольностей Війська Запорозького», укладені Пилипом Орликом 5 квітня 1710 року — перша писана Конституція Української держави.

Видатний державний і політичний діяч Пилип Орлик, опинившись в еміграції, ревно опікувався долею України й протягом трьох десятиліть тримав в активному й дійовому стані ідею соборної незалежної України, включив останню в загальноєвропейський політичний процес і політичні програми великих держав. Він працював енергійно, наполегливо, невтомно, був здатен до самопожертви.

Одним із найголовніших документів, поряд із «Виводом прав України», які склав Пилип Орлик і які стали конститутивними в історії України, були, безумовно, саме «Пакти й конституції законів та вольностей Війська Запорозького». Щодо історії створення цього визначного документа та його практичного застосування існують різні погляди та висновки. Наприклад, канадський вчений українського походження О. Субтельний вважає, що «... Орлик складає проект так званої Бендерської конституції. Нею він зобов'язувався обмежити гетьманські прерогативи, зменшити соціальну експлуатацію, зберегти особливий статус запорожців і боротися за політичне й церковне відокремлення України від Росії у випадку, якщо він здобуде владу на Україні.»¹. Українські вчені А. Г. Слюсаренко та М. В. Томенко, навпаки, без жодних вагань заявляють, що «Пакти й Конституції...» і є першою європейською конституцією в сучасному її розумінні, яка діяла на Правобереж-

¹ *Субтельний О.* Україна. Історія // на CD – ROM «Антологія історії України».

ній Україні до 1714 р.»¹. Н. Полонська-Василенко таким чином характеризує цей документ: «Ця конституція, в якій гармонійно поєднано інтереси гетьманату, старшини як провідної верстви України, та Запоріжжя, як її військової сили, була в той же час маніфестом державної волі української нації перед цілим культурним світом»². М. С. Грушевський зауважує: «При тім списано інтересні постанови, яке має бути правління гетьманське, хоч ці постанови не були здійснені, бо взяти Україну в свої руки цим людям не вдалося ніколи, — але вони цікаві, як вираз поглядів і бажань цих людей, що зв'язали свою долю з визволенням України. В постановах цих багато нового, що могло б бути важним кроком наперед»³. Сучасна історична наука України повинна, на думку авторів, розглядати твір Пилипа Орлика як першу конституцію в світовій історії.

«Пакти й Конституції законів та вольностей Війська Запорозького», написані під значним впливом ідей західноєвропейського парламентаризму, які закладали головні принципи республіканської форми правління, принципи поділу державної влади, випередили час майже на 70 років (а саме через стільки часу з'явилися перші конституції Європи та США).

Документ передбачав таку модель організації державної влади в Україні, яка базувалася б на засадах принципу поділу влади. Конституцію Пилипа Орлика можна вважати першою європейською конституцією в сучасному розумінні. У ній сформувалися головні принципи побудови держави. Передусім закріплено принцип визволення України від «чужого панування» (принцип державного суверенітету в сучасному розумінні). Пилип Орлик у своїй Конституції пропонує проводити державне управління, розмежувавши повноваження і об'єднавши всі гілки влади в єдиний державний механізм. «Якщо в незалежних Державах дотримуються похвального та корисного для публічної рівноваги порядку, а саме і під час війни, і в умовах миру збирати приватні і

¹ Слісаренко А. Г., Томенко М. В. Історія української конституції, — К., 1993. — С. 9.

² Полянська-Василенко Н. Історія України. — К., 1995. — С. 173.

³ Грушевський М. С. Ілюстрована Історія України. // на CD – ROM «Антологія історії України».

публічні ради, обмірковуючи спільне благо Батьківщини, на яких незалежні володарі в присутності Його Величності відмовлялися підкорити свою думку спільному рішення урядовців і радників, то чому ж вільній Україні не дотримуватись такого ж прекрасного порядку?»¹. Згідно з положеннями, закріпленими цим документом, законодавча влада передавалася Раді, до якої входили полковники зі своєю старшиною, сотники, генеральні радники всіх полків та представники від Низового Війська Запорозького. Виконавча влада належала Гетьманові, але найважливіші справи він повинен був узгоджувати із старшиною. Суд мав здійснюватися незалежно від Гетьмана, який «не повинен карати сам... з власної ініціативи і помсти, але таке правопорушення — і умисне, і випадкове — має підлягати Генеральному Суду, який і повинен винести рішення не поблажливе і не лицемірне, а таке, що кожен мусить підкоритись як переможений законом»². На жаль, положення цього документа не були реалізовані, хоч формально він діяв на Правобережній Україні до 1714 року.

Можна з впевненістю сказати, що Конституція Пилипа Орлика справила великий вплив на Конституцію України 1996 року, навіть незважаючи на те, що між ними велика відстань в часі — майже 300 років. Новітня Конституція України була прийнята 28 червня 1996 року на 5-й сесії Верховної Ради України. Конституція Пилипа Орлика мала значення договору між гетьманом та козацтвом Військом Запорозьким (народ України), а Конституція України 1996 року має вигляд не договору, а найвищого юридичного документа — Основного Закону України. Ідея тотожності Основного Закону і суспільного договору дістала свій прояв у тому, що конституції розглядалися як акти, прийняття яких вимагало народного голосування або рішення обраного народом уповноваженого представницького органу. Слід зазначити, що Конституція, як написано в преамбулі, виражає суверенну волю народу, спираючись на багатовікову історію українського державотворення, що передбачає врахування також і принципів Конституції Пилипа Орлика. Конституція Пилипа Орлика приймалася у 1710 року.

¹ Слісаренко А. Г., Томенко М. В. Історія української конституції. — С. 30.

² Там само. — С. 31.

Конституційний договір був закріплений присягою гетьмана Пилипа Орлика.

Характеризуючи Конституцію України 1996 року за основними знаками, можна сказати, що вона багато в чому збігається з Конституцією Пилипа Орлика, яка є договірною, писана, чітка, республіканська, демократична, унітарна. Ці два нормативно-правових акти мають як спільні риси, так і певні відмінності. До відмінностей належить таке: Конституція 1710 року — це незвичайна угода з козацтвом, а Конституція 1996 року — це Основний Закон і акт вищої юридичної сили, що обумовлює прийняття законів та інших нормативно-правових актів. Конституція 1710 року опирається на Бога та Військо Запорозьке, а Конституція 1996 року має менш релігійне обґрунтування і, лише «усвідомлюючи відповідальність перед Богом», спирається на народ, закон, суспільство. Конституція 1710 року написана гетьманом при сприянні інших вищих посадових, знатних та керівних осіб. Конституція 1996 року написана за участю Президента і Верховної Ради, а також тимчасової комісії, до складу якої входили науковці і експерти. Конституція 1710 року приймалася Запорозьким Військом і гетьманом, а Конституція 1996 року приймалася парламентом. У Конституції 1710 року 16 пунктів, а у Конституції 1996 року 15 розділів, 161 стаття і Перехідні положення. У Конституції 1710 року зазначено, що дозволяється лише православна віра, у Конституції 1996 року написано, що жодна релігія не може бути визначена державою, як обов'язкова. Кожен має право на свободу віросповідання. Конституція 1710 року говорить, що пріоритет у вирішенні важливих питань надається Генеральній Раді, яка тричі на рік (на Різдво, Великдень та Покрову Пресвятої Богородиці) повинна обговорювати їх. Конституція 1996 року зазначає, що Верховна Рада України працює посесійно. У Конституції 1710 року говориться, що козаці вдови і сиротілі діти козацькі, або жінки без присутності самих козаків, коли в походах або на будь-яких перебуватимуть службах, щоб не притягалися до всіляких посполитих повинностей і не утягувалися вимаганням датків. За Конституцією 1996 року кожен зобов'язаний сплачувати податки і збори. У Конституції 1710 року міститься прохання до шведського короля залишатися протектором України. Конституція України 1996 року проголошує, що Україна є суверенною і неза-

лежною, демократичною, соціальною, правовою державою (що вже виключає прохання захисту до інших держав). До політико-правових ідей Конституції Пилипа Орлика, які знайшли свій розвиток у сучасній українській Конституції, можна віднести такі положення. Конституція 1710 року зазначає, що дотримання всіх пунктів є обов'язковим. Конституція 1996 року теж закликає до обов'язкового дотримання всіх статей і пунктів Конституції та інших законів України. У Конституції 1710 року записано, що державна мова — українська. В Конституції 1996 року також зазначено: «державною мовою є українська», але гарантується вільний розвиток, використання і захист російської, інших мов національних меншин України. В Конституції 1710 року записано: «столичне місто Київ» (XIII). Конституція 1996 року проголошує, що столицею України є місто Київ. У Конституції 1710 року записано: «всі кримінальні і некримінальні злочини вирішуються в суді». Конституція 1996 року встановлює, що правосуддя в Україні здійснюється виключно судами. У Конституції 1710 року записано, що на українській землі не дозволяється будувати ніяких споруд або будівель Московській державі, щоб Дніпро від городків до фортець московських було очищено. Конституція 1996 року конкретизує ці положення: «земля є основним національним багатством, що перебуває під особливою охороною держави», водні ресурси, які знаходяться в межах території України, є об'єктами права власності усього Українського народу. Конституція 1710 року стверджує, що Запорозька Січ — демократична держава (Конституція була написана для Запорозької Січі). Конституція 1996 року затверджує також, що Україна є демократичною державою (Конституція була написана для України). У Конституції 1710 року зазначено, що кожен має право на оборону Вітчизни і вольностей. Гарантом здійснення прав є Гетьман Війська Запорозького. Конституція 1996 року стверджує, що кожен має право захищати своє життя та здоров'я, а також, що оборона держави є обов'язком кожного громадянина. Президент України є гарантом суверенітету, територіальної цілісності України, прав і свобод людини і громадянина. У Конституції 1710 року вищим органом влади є парламент (Старшинська Рада). Єдиним органом законодавчої влади в Україні згідно з Конституцією 1996 року є парламент — Верховна Рада України. Конституція 1710 року

виступала за підтримку злагоди та миру з Кримською державою. У Конституції 1996 року Автономна Республіка Крим є невід'ємною складовою частиною України. Конституція 1710 року стверджувала непорушну цілісність кордонів. У конституції 1996 року є запис, що територія України в межах існуючого кордону є цілісною і недоторканою. Однією з головних спорідненостей цих Конституцій є принцип поділу влади на три гілки: законодавчу, виконавчу та судову.

«Пакти й Конституції прав і вольностей Війська Запорозького», або так звана Конституція Пилипа Орлика, — одна з перших у світі демократичних конституцій. Головна ідея її — повна незалежність України від Польщі та Росії. Крім визначення території української держави, цей документ визначав права усіх верств населення України, незалежне становище Запорозької Січі від Польщі та Росії. Гетьман призначався главою держави, поряд з ним мала діяти Генеральна Старшинська Рада, що певною мірою обмежувала владу гетьмана й регулювала його відносини з народом. Державний скарб відділявся від гетьманського, на утримання гетьмана виділялися чітко визначені окремі землі та кошти. Полковники та сотники повинні були обиратися демократично — вільними голосами козаків чи сотні. Гетьман зобов'язувався стежити за справедливим розподілом і збиранням державних податків. Визначальною рисою Конституції Пилипа Орлика, яка, власне, робить її однією з найдемократичніших серед усіх тогочасних державних актів, є пункти, котрі обмежували гетьманську владу на користь Старшинської Ради — своєрідного козацького парламенту, до якого мали увійти не лише генеральна старшина й полковники, а й представники Запорозжя та полків. Конституцію України одразу після її прийняття визнали уряди Швеції і Туреччини. Пилип Орлик як гетьман не мав достатньо можливостей для запровадження Конституції в життя повною мірою, проте вона не лишалася лише пам'яткою суспільно-політичної думки України, а протягом чотирьох років (від 1710 до 1714) була нормативним документом на всій Правобережній Україні. Отже, «Пакти і Конституції прав і вольностей Війська Запорозького» є однією з найцікавіших пам'яток української політичної та правової думки XVIII ст., вона за реальних обставин могла б бути Конституцією парламентсько-президентської республіки.

О. Ф. Скакун доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент Академії правових наук України

Субсидіарність як принцип організації влади і управління в Україні і державах Європи: від Конституції Пилипа Орлика до Конституції України 1996 р. і європейської Брновської програми 2003 р.

Принцип субсидіарності (допоможності) є принципом інституціональної організації влади і управління в демократичних державах. Він полягає у тому, що, по-перше, держава виконує лише ті функції, здійснення яких не під силу громадянам, об'єднанням громадян та територіальним колективам, а, по-друге, що до компетенції органів самоврядування вищого рівня належить виконання лише тих завдань, які не можуть бути краще виконані на нижчому рівні. Цей принцип є політичною і правовою традицією багатьох правових систем романо-германського типу (сім'ї), передусім її германської групи, і визначає розділення повноважень між різними рівнями влади в державі — центральними і регіональними, місцевими. Власна юрисдикція органів місцевого самоврядування є виявленням принципу субсидіарності.

Назва «принцип субсидіарності» викристалізувалася тільки в ХХ — на початку ХХІ ст. До цього часу протягом сторічч йшов процес визрівання і збагачення змісту цього принципу, що обу-